

Історія красномовства крізь призму педагогічної риторики: європейський досвід

Комунікативні запити демократичного суспільства й розвивальні цілі освіти зумовляють актуальність ідей педагогічної риторики, пов'язаних із теорією і практикою формування особистості, яка мислить, уміє вплинути на співрозмовника, аргументувати власні думки, комунікативно виправдано послуговуватися виражальними засобами мови в різних соціокультурних ситуаціях. Джерелом цих ідей є риторичний досвід попередніх поколінь учителів, викладачів, просвітителів. Його описано в роботах С. Абрамовича, В. Аннушкіна, Н. Безменової, О. Волкова, Н. Голуб, А. Капської, Г. Клочека, Л. Мацько, А. Михальської, Ю. Рождественського, Г. Сагач, Л. Ткаченко й інших учених, однак, попри результати, викладені в їхніх працях, вичерпного опису витоків та історії педагогічного красномовства немає.

А. Михальська слушно зазначає, що завдання конструювання сучасної педагогічної риторики може розглядатися як завдання реконструкції й розвитку педагогіко-риторичної спадщини, яка має й може бути виявлена серед найбільш значущих філософських і педагогічних систем [15, с. 18]. Для того щоб розв'язати актуальні проблеми педагогічної риторики, необхідно осмислити цю спадщину з позицій розвивального підходу до формування різнобічно вихованої особистості засобами педагогічного красномовства. Тому ставимо за *мету* розглянути й узагальнити європейський історичний досвід красномовства з погляду педагогічної риторики як основи розвивальної освіти, яка насамперед спрямовується на мисленнево-мовленнєвий розвиток особи. Відповідно до цієї мети важливим завданням є не деталізований виклад історії педагогічної риторики, а розкриття окремих виразних і присутніх фактів з історії педагогічного красномовства, які більшою мірою впливають на формування риторичної культури сучасного педагога.

Зародження педагогічної риторики в європейській освіті та культурі пов'язане з появою давньогрецьких риторичних шкіл. Первісно педагогічна риторика виражалася у формі живого усного мовлення вчителя, його майстерності

красномовства. Відомо, що риторика виникла в Давній Греції як наслідок зміни аристократичної форми правління на демократичну (V–IV ст. до н. е.). Поразка Афін у зтяжній Пелопоннеській війні (404 р. до н. е.) спричинила різні настрої в афінян, потрібно було заспокоювати їх, одним із шляхів розв'язання цієї проблеми стало викладання мистецтва ораторського мовлення як платної дисципліни, за допомогою якої вчили переконувати людей. Першими вчителями такої дисципліни були **софісти** (у початковому розумінні – учителі мудрості, майстри), вони вважали, що об'єктивної істини немає, може бути тільки суб'єктивне судження про істинність, істинною є та думка, яка більш переконлива. Аби виробити в давньогрецьких учнів уміння переконувати й досягати успіху в громадському житті, педагоги-софісти використовували дві основні техніки навчального впливу: мистецтво міркування (діалектика) і мистецтво спілкування (риторика).

До сьогодні діяльність софістів оцінюється неоднозначно, та позитивним було те, що вони метою навчального красномовства передбачали розвиток мистецтва мислення й мовлення, у цьому, власне, і полягала розвивальна суть їхньої навчально-риторичної практики. До софістів такої мети не ставили, вчили трьом речам: військовій справі, хоровому співу, поезії. Аналіз літературно-філософської спадщини Давньої Греції свідчить, що педагогічна риторика софістів спрямовувалася на розв'язання завдань розвивального навчання за допомогою *софізмів, контроверсії, а також розповідання міфів, змагань у красномовстві, диспутів*, що давало змогу вдосконалити учня, виробити в нього здатність уміло діяти й говорити в державних справах. Особлива роль у цьому відводилася *софізмам* – міркуванням, які формувалися з навмисним порушенням законів логіки, використанням помилкових аргументів для маніпулювання співрозмовником. Наприклад, у риторичній праці Аристотеля читаємо про неправильність твердження софіста Брисона, начебто немає нічого поганого в тому, щоб одне слово вжити замість іншого, якщо вони означають одне й те ж. Аристотель спростовує цю помилкову думку, пояснюючи, що одне слово більш уживане, більше підходить, швидше може викликати уявлення про справу, ніж інше. Крім того, різні слова подають предмет не в одному й тому ж світлі, з цього боку варто припустити, що одне слово прекрасніше чи гірше за інше [5, с. 272–273]. У ті часи, використовуючи софізм із освітньо-розвивальною

метою, давньогрецький учитель-софіст у кінці міркування звертався до учнів із завданням сказати, у чому він не правий. Навчально-мовленнєві дії вчителя-мудреця за допомогою софізмів спонукали вихованців думати, де допущено помилку, як відповідати.

Ефективним способом розвивального навчання в системі софістів була *контроверсія* – це риторична вправа, в основі якої висунення протилежної версії до певного твердження чи припущення. Софісти, услід за своїм наставником Протагором, вважали, що про всяку річ є дві думки, протилежні одна одній. Відповідно, застосовуючи контроверсію в навчальній практиці, софіст як педагог чітко визначав, хто з двох учнів буде "за", тобто аргументуватиме твердження вчителя, а хто – "проти". Після обговорення твердження учні мінялися ролями: хто був "за", навпаки, мав висловлюватися "проти", а хто був "проти", мав шукати аргументи "за". Такий методичний прийом у практиці софістів Давньої Греції вчив учнів швидко думати, знаходити аргументи, використовувати їх у публічному мовленні, аналізувати судження опонента, переконливо висловлюватися.

Давньогрецькі педагоги-ритори знали напам'ять гарні тексти, майстерно декламували їх, цитували афоризми, виголошували публічні промови. Культивуючи власне мистецтво красномовства, вони вдосконалювали дикцію, тренували дихання й голос, удосконалювали жести й міміку, аналізували бесіди, виступи ораторів, шукали різні шляхи вираження однієї думки. У демократичному суспільстві зростав попит на риторів-учителів красномовства та риторичні школи, у яких вчили, що прихильник демократії має ретельно готуватися до публічної промови, бо це вияв поваги до людей. Давньогрецьке суспільство стало цінувати тих учителів, які вмiли добре говорити, достойно триматися перед публікою. Особливістю красномовства в Давній Греції було те, що заняття риторикою мали масовий характер.

Одним із відомих майстрів красномовства того часу був **Сократ** (469–399 рр. до н.е.). Тексти діалогів його учня Платона свідчать, що основний жанр педагогічного мовлення Сократа й водночас філософсько-учительський метод – це усна бесіда. Сократ розробив метод, який в історію філософської, педагогічної думки та педагогічної риторики ввійшов під назвою сократівської бесіди, умовою

ефективності методу є мистецтво діалектичних дискусій. Цей метод за своєю природою інтегрований, системний, бо допомагає розглядати певні факти не ізольовано, а в їх взаємодії, комплексно, він передбачає виконання дій окремих методів, що стали його складниками, але на більш якісному рівні, рівні тісних зв'язків, взаємозв'язків для досягнення цілей навчання – освітніх, розвивальних, виховних. Як слушно зазначає М. Кондаков, *сократівський метод* виник на основі поєднання способів *маєвтики* (майстерного задавання запитань, що приводить до справжнього знання), *іронії* (співрозмовника викривають у суперечливих думках, незнанні), *індукції* (коли до загальних понять приходять від життєвих прикладів), *дефініції* (поступового шляху до правильного визначення поняття на базі вихідних визначень) [12, с. 284]. Метод Сократа передбачав поділ родового поняття на види. Коли завдяки навчально-комунікативним діям "повивального мистецтва" ("техне маєвтике") певному абстрактному поняттю давали різні визначення, обговорювали правильність їх, – у діалозі й міркуваннях народжувалася істина. Так учитель зацікавлював учня-співрозмовника, створював у нього відчуття самостійного пошуку розв'язання проблемної ситуації. Отже, за мету Сократ ставив навчити учнів шукати істину. Для розвитку їхнього мислення Сократ великого значення надавав грі слів, однією з вимог до стилю мовлення була ясність. Сократ-учитель у навчально-риторичній практиці, орієнтованій на пошук істини шляхом обговорення протилежних думок учнів чи учня й учителя, розрізняв *діалектичну полеміку* як конструктивну суперечку та *еристику* як деструктивну, конфліктну суперечку. Характерною ознакою еристики Сократа була іронія – прикидання таким, який нічого не знає для того, аби в процесі бесіди впіймати учня на незнанні, показати, що він неправильно міркує. Для цього вчитель, з добрими намірами, за допомогою майстерно поставлених запитань заводив учня в безвихідну ситуацію, в якій співрозмовник починав заперечувати власні твердження. Для Сократа як педагога-ритора важливим було дотримання логіки думки, щоб у бесіді чи промові наступне випливало з попереднього. Відомі афоризми Сократа: "*Заговори, щоб я тебе побачив*", "*У суперечці народжується істина*", "*Я знаю, що нічого не знаю*", – розкривають особливості його педагогічної філософії та навчально-комунікативного стилю.

Аналіз давньогрецьких діалогів, які дійшли до нас крізь віки, свідчить, що педагогічна риторика Сократа та його послідовників ґрунтувалася на засадах моралі, духовно-інтелектуального розвитку учня, міжособистісного спілкування, яке мало евристичний характер, бо передбачало пошук і відкриття істини як учнем, так і вчителем. Риторика педагога оцінювалася з погляду відповідності риторичному ідеалу, основу якого становило соціально важливе вміння переконувати, впливати змістовним доцільним словом.

Учень Сократа **Платон** (427–347 рр. до н. е.) продовжив ідеї свого вчителя, вимагаючи від оратора ґрунтовного знання об'єкта мовлення. Біля Афін Платон заснував школу Академію, названу на честь грека-героя Академа. Як стверджують В. Шкода, Г. Куц – автори передмови до видання Платонової праці "Діалоги", у 388 р. до н. е. Платон оселився там і викладав понад двадцять років [18, с. 6]. У школі Академії переважали усні форми викладання, писемне мовлення розглядалося як вторинне, художнє відображення живого усного мовлення. Розвиваючи ідеї Сократа, Платон проводив заняття в діалогічній формі. Проіснувала ця Академія дев'ять віків, до 529 р. н.е. Ідеї педагогічно-риторичної філософії Платона відображено в його афоризмах, наприклад: *"Риторика – найбільше для людей добро"; "Покажи мені свою небагатослівність, а багатослів'я покажеш іншим разом"; "Людина – єдина з істот, сприйнятлива до знання, яке ґрунтується на роздумах"*.

Узагальнив риторичні досягнення попередників учень Платона **Аристотель** (384–322 рр. до н. е.). Від часу Аристотеля риторика вчителів розвивалася в усних формах мовлення та писемних творах з риторики. Зокрема, Аристотель виявив себе не лише як ритор-практик, а й розробив власну риторичну теорію, яку виклав у двох трактатах: "Риторика" і "Поетика". Після смерті Платона Аристотель заснував власну школу біля храму Аполона Лікейського, яка називалася Лікей (пізніше ліцей). З погляду розвивальної освіти засобами педагогічного красномовства, вартісним у досвіді Аристотеля є те, що головним у риторичній діяльності він вважав пошук доказів, способів переконання на засадах діалектики та критерію істинності. Для цього необхідно навчитися складати риторичні силогізми (тобто образні переконливі умовиводи, метафоричні висновкові судження – *ентимеми*). За Аристотелем, майстерність красномовства

залежить від використання мовцем трьох видів засобів переконання: логічних доказів, моральних доказів та емоційних впливів. Аристотель цінував пізнавальний і педагогічний потенціал риторики. Виявляв інтерес до відповідних змістові промови загальноживаних слів рідної мови, тропів і фігур, розгадування й розуміння смислу яких потребувало напруження думки, зокрема йдеться про метафори, порівняння, загадки, влучні вислови з жартівливим чи сатиричним забарвленням [5, с. 81–300].

У вступній статті до видання праць Аристотеля С. Трохачев акцентує на тому, що в часи Аристотеля мовлення ораторів стало призначатися не лише для виголошення, але й для читання. Зокрема, промови **Ісократа** (436–338 рр. до н. е.) були побудовані так, щоб їх можна було читати, – Ісократ мав слабкий голос, через це він практично не виступав публічно, але заснував свою риторичну школу, вбачав у красномовстві джерело універсального знання [5, с. 7]. Педагоги-ритори як у давньогрецьких школах, так і згодом у школах Давнього Риму, приділяли увагу методиці створення переконувальних промов у монологічній формі та суперечливих промов на основі поєднання монологу й діалогу.

Найбільш відомий прихильник педагогічної риторики в історії давньоримського красномовства – **Марк Фабій Квінтіліан** (бл. 35 – бл. 100 рр. н. е.). Він тривалий час очолював риторичну школу, вважав, що дитину мають оточувати освічені люди, які досконало володіють мовою. Квінтіліан розглядав красномовство як основний показник вихованості людини, пояснював занепад традиційного красномовства як результат поганого навчання та виховання ораторів. Педагогічно-риторичні погляди М. Квінтіліана висвітлено в дванадцяти книгах праці "*Риторичні настанови*" (відомі інші переклади назви цього заголовка: "Виховання оратора", "Про виховання оратора"). Зокрема, у четвертій частині першої книги він пояснює основні переваги-ознаки будь-якого мовлення: правильність, ясність, красу. З погляду ідей розвивальної освіти особливо привертає увагу матеріал, поданий у четвертій частині другої книги, про значення "*задач*" (по суті, проблемно-пізнавальних завдань) для досягнення успіху в навчанні красномовства – йдеться про навчальні завдання, побудовані на основі порівнянь (наприклад, "*сільське життя краще чи міське?*"), завдання міркувального характеру (наприклад, "*чи потрібно*

одружуватися?", "чи потрібно домагатися влади?", іншого різновиду набудуть ці завдання, якщо додати до них особу, тоді вони матимуть характер поради, тобто йдеться, очевидно, про таке завдання: "чи потрібно одружуватися Миколі?") [10]. На відміну від Цицерона, який вважав основним в опануванні ораторського мистецтва власну риторичну практику й постійне самонавчання з урахуванням досвіду ораторів-сучасників, Квінтіліан мав переконання, що для оратора обов'язковим і необхідним є навчання в риторичній школі: читання вголос, засвоєння всіх положень риторичної науки, оволодіння мистецтвом практичної риторики на зразках великих ораторів минулого шляхом вивчення цих зразків, наслідування їх, створення власних прикрашених текстів і ораторської практики. Як педагог-ритор Квінтіліан ставив собі за мету насамперед виробити в майбутнього оратора навички стилістично вишуканого мовлення.

Серед красномовних давньоримських педагогів можна назвати багато імен. Один із них – педагог-ритор, поет **Децим Магн Авсоній** (IV ст.), який у циклі віршів "Про викладачів Бурдігали" згадує теплими словами своїх колег, педагогів-ораторів, таких як: Латин Алкім Алетій, Луціол, Аттій Патера, Аттій Тирон Дельфідій та інші [2, с. 35-47]. Їхня риторика була прикладом гарної живомовної практики для вихованців, що пробуджувала в учнів власні думки, індивідуальний стиль красномовства. Особливі спомини Авсоній присвятив викладачу **Тіберію Віктору Мінервію**, якого за талант оратора порівнював із Квінтіліаном і Демосфеном, – сила риторики Мінервія живилася блискучим гострим розумом, феноменальною пам'яттю, жартівливою вдачею, добродушною натурою [2, с. 35-36].

У контексті осмислення риторично-педагогічної спадщини важливо взяти до уваги, що в I столітті н. е. на Сході Римської імперії зароджується християнське вчення, а з ним і красномовність учителів, які проповідували його. Яскравим прикладом педагогічно спрямованого ораторського мистецтва є *Нагірна проповідь Ісуса Христа*, з якою він близько 30 року звернувся до своїх учнів, записана одним із них – Матвієм. У цій промові релігійно-повчального змісту визначено норми людської поведінки, які ґрунтуються на гуманістичних цінностях, християнській інтерпретації

людини, її внутрішнього світу, призначення, ставлення до Бога.

Після того, як Римська імперія розпалася на Західну – латинськомовну і Східну – грецькомовну, протягом *Середніх віків* (V–XV ст.) потужною державою в Європі була Візантія, утворена на базі східної частини Римської імперії. Візантійська культура та освіта увібрала культурно-просвітницькі елементи Європи й Азії, а в пізній період окремі візантійські вчені, перебираючись до Італії, впливали на становлення гуманістичних ідей у західноєвропейській науці та освіті. Учителі ранньовізантійських риторичних шкіл продовжували класичні традиції античного красномовства, але вже на основі синтезу язичницької культури й християнського вчення. За А. Болговою, топосом вважається, що початкову й середню освіту візантійці здобували в приватних школах педагога, а вища освіта в ранньовізантійський період (IV – поч. VII ст.) була зосереджена у великих регіонально-спеціалізованих школах, наприклад юридична школа в Бериті, риторична школа в Газі та ін. Найбільш відомий грецький ранньовізантійський оратор – це **Хорикій** (VI ст.), учень **Прокопія Газького**, спадкоємець його кафедри риторики в палестинському місті Газа. Твори Хорикія належать до *епідейктичних жанрів* – це екфрасис (опис пам'яток), епітафія (надгробне мовлення), енкомій (хвалебне мовлення), етопея (опис характеру персонажа), монодія (пісня з урочистого чи трагічного приводу), панегірик (надгробна похвальна промова), епіталамій (весільне мовлення), апологія (мовлення на захист когось чи чогось). Античну форму Хорикій використовував для вираження християнського змісту [6, с. 48–50]. Він був християнським ученим, але не заперечував цінності античної міфології й намагався вписати її в ширший християнський контекст. Твори Хорикія, крім промов, пов'язаних із реальними особами, ситуаціями, містять також навчальні декламації та вступи до декламацій, у яких пишномовно обіграються міфологічні чи античні імена, сюжети відповідно до навчальних цілей, завдяки цьому його шкільні виступи не мали релігійного значення, були цікавими й привабливими, активізували мисленнево-мовленнєву діяльність учнів.

На розвиток педагогічної риторики в середньовічних школах Західної Європи вплинуло поширення освітньої системи "*семи вільних мистецтв*" – тривіума (граматики,

риторики, діалектики) і квадживіума (арифметики, геометрії, астрономії, музики). У риториці вчителів відчувався лише деякий інтерес до античних мудреців (Аристотеля, Цицерона та ін.), головним же було оригінальне словесне вираження педагогом догм за допомогою фігур слова і фігур думки як засобів прикрашання мовлення. Авторитарна красномовність учителів реалізовувалася через функціональні жанри не лише усного, а й писемного мовлення, зокрема *розповіді, проповіді, тлумачення та коментарі до текстів Святого Письма, листування*. За допомогою цих жанрів учителі розкривали універсальні поняття, формували в учнів релігійні уявлення про чудо, про такі загальнолюдські цінності, як добро, краса, істина, благородство, чесність, мужність тощо. Оскільки школи переважно існували при монастирях, парафіяльних церквах, соборах, а вчителями в них були духовні особи, то релігійний зміст учительних промов домінував над науковим знанням. Формувався ідеал учителя як ритора-праведника. Одним із впливових педагогів окресленого періоду був англосаксонський учений і монах **Алкуїн Йоркський** (бл. 735–804). Особливості власної риторичної концепції та застосування мистецтва красномовства для розв'язання просвітницьких завдань він відобразив у праці "*Риторика*" ("*Діалог мудрішого короля Карла й Альбіна, вчителя, про риторику й чесноти*"), сама назва якої вже має дидактичний характер. Книга призначалася як підручник для шкільного навчання в системі семи вільних мистецтв. Цю працю було написано шляхом осмислення античної риторики, переписування й інтерпретації ідей риторики Цицерона та інших риторів на засадах християнської моралі у формі діалогу-міркувань християнського вчителя Альбіна та учня Карла. "Риторика" Алкуїна, у якій даються настанови у формі листів, про що йдеться в епіграфі до праці, становить послання дидактичного спрямування в діалогічній формі з метою свідомого навчання риторичної теорії й виховання переконливим словом християнських моральних цінностей. Показово, що автор як педагог-ритор дбає про розвиток природних здібностей учня, зокрема Альбін, розкривши теоретичні питання, які цікавили Карла, говорить своєму високоповажному учневі: "*усе це ти засвоїш, розвиваючи природні здібності щоденними вправами*" (пер. з рос. наш – О.К.) [3, с. 201]. За концепцією Алкуїна, важливо, щоб навчальна розповідь була короткою, ясною й переконливою.

"Риторика" Алкуїна зацікавлює тим, що в ній простежуються ознаки розвивального навчання. Зокрема, наведемо для прикладу фрагмент, у якому, аби Карл зрозумів особливості софістичного мовлення, спритність софіста, Альбін, майстерно будуючи діалог, з одного боку, як форму педагогічного мовлення, а з іншого – як дидактичний метод, заставив Карла погодитися з припущенням "ти (тобто хтось) не людина", а потім підвів до того, що "я – це три склади":

Альбін: Якщо один задає запитання, а інший відповідає, тоді ти – той, хто запитує, – не той, що я – хто відповідає.

Карл: Звісно, не той.

Альбін: Хто ти?

Карл: Я – людина.

Альбін: Дивися, як можна мене зловити.

Карл: Як?

Альбін: Якщо ти кажеш, що ти і я – різне, і говориш "я – людина", звідси випливає, що ти (тобто хтось) – не людина.

Карл: Хай так випливає.

Альбін: Але скільки складів включає "людина"?

Карл: Три.

Альбін: Отже, "я" (твое) – це три склади [3, с. 215].

Наведений невеликий фрагмент є прикладом софістичного переконливого мовлення вчителя-ритора, який, очевидно, розумів важливість розвивальних цілей освіти й навчально-розвивальних можливостей риторики у формі діалогу. Саме діалог дає змогу Альбіну-вчителю з'ясувати стан готовності співрозмовника до навчання й стимулювати активність думки учня.

Одним із красномовних оповідачів, майстрів організації та проведення диспутів у середньовічних паризьких школах був французький педагог і богослов **П'єр Абеляр** (1079–1142). Про себе він писав, що через надмірне захоплення знанням відмовився від блиску військової слави, надав перевагу вправам у діалектичних роздумах, суперечці в диспутах, став наслідувачем перипатетиків (тобто учнів і послідовників Аристотеля) [1, с. 4–5]. Тому не дивно, що сучасники називали П'єра Абеляра "другим Аристотелем". У своїй риториčno-педагогічній діяльності він наводив зразки слів, думок, дій, які становили цінність для наслідування. Інший французький богослов і педагог – **Вінсент із Бове** (бл. 1184–1264), відомий тим, що, викладаючи в монастирській школі, прагнув донести до свідомості слухачів кращі ідеї з античної і християнської

культури, аби збагатити їхню душу та розум. З XII століття в Європі почали діяти університети, педагогічна риторика виявлялася в *лекціях* професорів і навчальних *диспутах*. Водночас потрібно зауважити: на ознаках риторики європейських учителів періоду Середньовіччя позначилося те, що до XIV століття навчання велося латинською мовою, тому навчальний зміст не завжди був зрозумілий для учнів.

У період *Відродження* (XV – початок XVII ст.) педагогічна риторика в європейських країнах відзначалася увагою до людини, розвивалася на зразках античних риторів у зв'язку з літературним мистецтвом. Відомо, що в цей час викладач, ректор Празького університету **Ян Гус** (1369–1415) проголошував *проповіді національною мовою*, сміливо виступав проти монополії латини, у такий спосіб розвивав національну свідомість у студентів, колег та інших слухачів, вільнодумство щодо релігійних догм. Італійський педагог **Вітторіно да Фельтре** (1378 – бл. 1446) створив школу "Будинок радості", у якій розвивав природні здібності учнів. Один із його вихованців Джованні Андреа Буссі писав, що Вітторіно – "Сократ нашого часу". За спогадами учнів, зібраними Н. Ревякіною, Вітторіно да Фельтре мав ораторський голос, тонкий, гострий розум, володів великим красномовством, у риторичі цінував не пишномовність, а моральний зміст. Важливу роль цей педагог надавав *діалектиці* як методу й науці розмірковування, але не так, як софісти, – не привчав до неправдивих висновків, а використовував цей метод з метою розвитку вміння знаходити істину, розрізняти істинне і неправдиве й давати їм оцінку [19]. Прикладом красномовства в німецькій освіті часів Відродження було усне мовлення і писемне (наукові праці, коментарі до Святого Письма, вірші, листи, підручники, зокрема з риторики) педагога-гуманіста **Філіпа Меланхтона** (1497–1560). Як зазначає А. Севальніков, Меланхтона небезпідставно називають учителем і наставником Німеччини [23, с. 154]. Він великого значення надавав, з одного боку, вивченню *латини*, аби витончено нею володіти в усному й писемному мовленні, а з іншого – *грецької мови*, щоб читати нею релігійні тексти в оригіналі. Основними критеріями педагогічного красномовства для Меланхтона – професора Віттенберзького університету – були ясність, системність і витонченість викладу теми. У своїй риторичній теорії він був прихильником Аристотеля, поєднував положення світського й духовного красномовства. Серед риторико-педагогічних ідей

цього періоду увагу гуманістів привертав *діалогічний принцип пізнання*. Зокрема, французький філософ-гуманіст Мішель Монтень (1533–1592) писав, що не хоче, аби вихователь усе вирішував і лише один говорив, важливо, щоб він також слухав свого вихованця. Авторитетними для філософа-гуманіста Мішеля Монтеня були давньогрецькі вчителі, відповідно нагадує, що Сократ, а пізніше й Аркесілай, заставляли спочатку говорити учнів, а потім уже говорили самі [16, с. 161]. Академічне красномовство середньовічних університетів у цей час переорієнтовувалося зі схоластики на гуманістичні цінності й мало на меті донесення інформації, переконання-вмовляння, пробудження думки, різнобічний розвиток учнів. За допомогою красномовства педагоги-гуманісти утверджували себе й свої ідеї, на основі переосмислення різновидів понять розкривали їх часткові вияви. Потрібно зазначити, що в мовленні вчителів відображалися суперечливі тенденції ренесансної культури й освіти, зокрема прагнення до наукових знань, риторичний раціоналізм та інтерес до першоджерел Святого Письма, віра в забобони, магію, чаклунство. Призначення риторичного мовлення вчителів як невід'ємного складника професійної культури полягало в тому, щоб вихованці, колеги, однодумці слухали педагога із задоволенням. У кожний історичний період розвитку освіти й культури завдання педагога-ритора зазнавали певних змін, у перехідний період до Нового часу важливими завданнями педагогічного красномовства були *наслідування античних риторів і самовираження*.

Новий період у європейській культурі та освіті припадає від XVII століття до початку XX століття. З настанням цього періоду в Європі формуються нації, літературні мови, з часом поширюються педагогічні ідеї Я. Коменського, розвиток педагогічної риторики відбувається за зразком Сократа, М. Квінтіліана, у теорії і практиці освіти утверджується *принцип гармонізуючого діалогу*, щоб підтримати в учнів схильність розмірковувати, зробити навчання цікавим і радісним на основі врахування міри, ритму, гри, жарту, змагальності, причиново-наслідкових зв'язків. Аналіз європейського освітнього досвіду свідчить, що риторичний спосіб мислення виявляв у навчальному дискурсі французький монах і викладач **Бернар Ламі** (1640–1715), свою риторичну теорію він розкрив у трактаті "*Риторика, або мистецтво мовлення*" (1675), відповідно до цієї теорії, риторика не просто мистецтво красномовства, а мистецтво переконання людей за

допомогою очевидної істини, відкритої розумом і вираженої засобами красномовства. Одним із відомих риторів цього часу був французький богослов і педагог **Франсуа Фенелон** (1651–1715), він свої погляди вдало виклав у праці "*Діалоги про красномовство*" (1679), у практиці живого мовлення дотримувався власної теорії: по-перше, щодо трьох стилів мовлення – звичайного (доказового мовлення), середнього (живописного), високого (захоплюючого); по-друге, ораторське мистецтво має наближатися до поетичного; по-третє, головне для ритора – ясність і відповідність мовлення чуттям та істинним, добродішним думкам.

У час розвитку знань, розквіту просвітницьких ідей, закономірно було чимало цікавих риторів серед німецьких педагогів – відповідні факти є достатньо відомими. Зокрема, німецький професор філології **Фрідріх Август Вольф** (1759–1824) заснував у 1787 році в Галле перший філологічний семінар, який культивував *ідеї наукового діалогу на засадах неогуманізму*. Ф. Вольф відомий тим, що в основу своєї педагогічної риторики поклав *принцип сократівського діалогу*. Відповідна діалогічна практика, зокрема, надихнула педагога, мовознавця **Вільгельма фон Гумбольдта** (1767–1835) на створення власної теорії різнобічного та гармонійного розвитку особистості. З погляду досліджуваної проблеми привертають увагу мовознавчі положення В. Гумбольдта, який вирішальним щодо "достойнств" і "недоліків" певної мови вважав не те, що здатна виразити мова, а те, на що ця мова надихає й до чого спонукає завдяки власній внутрішній силі. Критеріями оцінки мови є ясність, визначеність, жвавість ідей, які пробуджує в народі мова, яка йому належить, духом якого вона створена і на який потім здійснювала зворотний формувальний вплив [8, с. 329]. У контексті сказаного варто згадати ще одного німецького філолога, професора красномовства й поезії Лейпцігського університету **Йоганна Готфріда Якоба Германа** (1772–1848), він мав талант цікаво розповідати, відзначався мистецтвом тлумачення давньогрецьких текстів, у його лекціях приваблювали слухачів глибокі знання античності, ясність і простота викладу думок, виражених у стриманому, а не патетичному мовленні; керуючи філологічним семінаром (з 1834), Й. Герман продовжував ідеї наукового діалогу, започатковані попередниками. На становлення характерних рис німецької риторики-педагогічної культури в цей час певною мірою мали ідеї теорії інтерпретації, в основі якої лежить

діалогічна концепція розуміння (взаєморозуміння) німецького філософа, професора **Фрідріха Даніеля Ернста Шлейєрмахера** (1768–1834), та його проповіді, що пробуджували патріотизм у співгромадян.

Загалом метою педагогічної риторики в Європі Нового періоду був розвиток природних здібностей вихованця, удосконалення особистості шляхом пропагування наукового знання й переконання співрозмовника.

У межах європейської освіти та культури слов'янська педагогічна риторика розвивалася під впливом візантійсько-античних традицій красномовства й західноєвропейських культурно-освітніх тенденцій. У XVII–XIX століттях "учительне" красномовство слов'ян виражалося в усному мовленні й писемних працях учителів-проповідників. Проповіді вчителів часто призначалися для богослужіння та домашнього читання. Кращі педагоги свідомо переорієнтовували свою риторично-педагогічну діяльність із бездумного сприйняття вихованцями догм на шукання істини. На цей час припадає викладацька діяльність поляка за походженням, професора поетики й риторики **Матея Казимира Сарбевського** (1595–1640), якого називали за поетичний талант "християнським Горацієм" [21, с. 120–121]. Його лекції в Полоцькому єзуїтському колегіумі та Віленській єзуїтській академії були виявом широкої ерудиції, красномовного розуму, у навчанні М. Сарбевський поєднував теологічні ідеї, науку й вишукане словесне мистецтво з метою інтелектуально-духовного вдосконалення молоді.

В історії розвитку педагогічної риторики східних слов'ян Нового періоду умовно можна виділити два виразних варіанти: *південно-західний*, властивий українським школам, який набув найбільшого розквіту в XVII–XVIII століттях, і *північно-східний*, характерний для російських шкіл, який найбільшого розквіту набув у XIX столітті. На особливостях розвитку цих варіантів значною мірою позначилося те, що первинно шкільне навчання запроваджено на землях українців і білорусів, а в Росії до кінця XVII століття не було систематичної освіти. За І. Огієнком, навіть у XVII столітті Москва "животіла в темноті" й на науку там дивилися, як на породження диявола; західної науки та культури боялися й тікали від неї; 1649 року українці заклали в Москві першу в Росії організовану школу [17, с. 61, с. 70]. Українська педагогічна риторика формувалася насамперед під впливом візантійсько-слов'янської та латино-польської освітньої

культури. 1664 року білорус за походженням **Симеон Полоцький** (1629–1680), який освіту здобув у Києво-Могилянській колегії, прибув у Москву на прохання вчити царських дітей. Він ніс північним сусідам західну латинську традицію педагогічної риторики, що увібрала в себе високу культуру римунання, складання віршів. Професори й студенти Києво-Могилянської академії, яка довгий час була широковідомим культурно-освітнім і науковим центром, з охотою їздили вчителювати в Росію та інші сусідні держави. Педагогічна риторика, з одного боку, виражалася в усному мовленні вчителів, а з іншого – виявлялася у вигляді підручників. У Росії, за дослідженням В. Аннушкіна, упродовж XVII століття риторичку викладали лише за підручником *невідомого автора "Риторика"*, створеним 1620 року. Це не самостійний російський твір, а переклад латинської "Риторики" німецького вченого Філіпа Меланхтона, виданої 1577 року. У перекладній праці невідомий автор замінив латинські імена російськими, навів власні приклади. Повна назва цього підручника така: *"Дві книги риторики, написані коротко в запитаннях і відповідях заради швидкого й зручного навчання"*, – перша книга *"Про винахід справ"*, друга книга *"Про прикрашання слова"* [4, с. 4, с. 25–27]. Своєрідним узагальненням східнослов'янського риторичного досвіду є риторична теорія **Михайла Ломоносова** (1711–1765). Учений, педагог і ритор в одній особі популяризував наукове знання відповідно до законів класичного красномовства. За Н. Колотіловою, риторика постає в працях М. Ломоносова як нормативна дисципліна, спрямована насамперед на складання письмових текстів [11, с. 171], тому не дивно, що в праці *"Коротке керівництво до красномовства"* (1748) М. Ломоносов поділяє риторичку на три частини: винахід, прикрашання й розміщення – без запам'ятовування й виголошування, на відміну від античної традиції, за якою виділяється п'ять частин риторички. У цьому керівництві, основу якого становлять три вчення (риторика, ораторія та поезія), мають місце теоретичні ідеї навчально-риторичного спрямування, зокрема у вступній частині М. Ломоносов пише, що для опанування мистецтва красномовства потрібно п'ять засобів: природне обдарування, наука, наслідування знатних авторів, вправління у творах і знання інших наук [14, с. 39, с. 33].

Піднесення педагогічного красномовства в Росії особливо відбувалося в XIX столітті. Серед відомих педагогів-риторів

цього часу варто назвати **Миколу Кошанського** (1781–1831) – професора російської та латинської словесності в Царськосельському ліцеї. Про розвивальний характер його риторично-педагогічної діяльності свідчить те, як він визначав мету загальної риторики – вона полягає в тому, щоб, розкриваючи джерела винайдення думки, розкрити всі здатності розуму; щоб, показуючи правильне розташування думок, дати розумові й моральному почуттю належне спрямування; щоб, навчаючи виражати витончене, збудити й посилити в душах учнів живу любов до всього благородного, великого та прекрасного [13, с. 3]. Показовим є риторично-педагогічний досвід професора Московського університету **Олексія Мерзлякова** (1788–1839). Як зазначає Г. Сагач, на його публічні промови охоче збиралася вся московська верхівка, бо жвавість і яскравість викладу, дар імпровізації, темперамент, глибокі філологічні знання робили його лекції живою академією російської словесності [22, с. 42]. За хрестоматійними матеріалами можемо уявити особливості красномовства професора Московського університету історика **Тимофія Грановського** (1813–1855), зокрема Б. Чичерін згадує, що все викладання Т. Грановського було наскрізь пройняте гуманністю, оцінкою в людині всього людського. Ніхто не вмів говорити такою благородною мовою, як Т. Грановський. Його красномовство не "било ключем", мовлення було тихим і стриманим, але вільним, до того ж дивно витонченим, здатним полонити своєю формою і своїм змістом. Коли Т. Грановський звертався до слухачів з сердечним словом, ніхто не залишався байдужим, уся аудиторія наповнювалася нестримним захопленням [20, с. 313–314]. З погляду нашої теми й мети викликає інтерес риторика професора Московського університету, історика **Сергія Соловйова** (1820–1879). У спогадах В. Ключевського, за хрестоматійним поданням, ідеться про те, що лекції С. Соловйов говорив, а не читав, у імпровізації постійно відчувалася ораторська струнка, тон мовлення завжди був дещо піднесений. Мовлення С. Соловйова виражало гармонію думки і слова, воно не зачіпало й не полонило, не било ні на почуття, ні на уяву, але воно заставляло розмірковувати. Легкість мовлення професора походила від ясності думки. Голос, тон і склад мовлення, манера читання-говоріння – уся сукупність його викладацьких засобів і прийомів давала зрозуміти, що сказане було ретельно й давно продумане, виважене й виміряне, відокремлене від

усього зайвого, тому його думка чистим і ваговитим зерном падала в уми слухачів. Думки студентів не лише пробуджувалися, але й формувалися, не відчуваючи на собі тиску учительського авторитету: у слухачів складалося враження, наче вони самі додумалися до всього того, що їм обережно підказував лектор [20, с. 311–313]. З наведених фактів складається уявлення про особливості педагогічної риторики кращих російських професорів, які свої глибокі знання виявляли в мовно-естетичній формі, що природно несло розвивальний вплив на думки й почуття вихованців.

На початку ХХ ст. розпочався *Новітній період* в історії європейської освіти та культури й триває до сьогодні. У сфері педагогічної комунікації виразно простежується характерна для сучасної риторики суперечність, про яку У. Еко пише, що з одного боку, риторика зосереджується на таких промовах, які по-новому (за допомогою нової інформації) намагаються переконати слухача в тому, чого він ще не знає; з іншого – вона домагається цього, виходячи з того, що вже є певним чином слухачу відомим і бажаним, намагаючись довести йому, що запропоноване рішення закономірно випливає з цього знання й бажання [9, с. 101]. Як приклад риторики педагога новітнього часу розглянемо лекційну практику німецького професора **Ганса-Георга Гадамера** (1900–2002). Ось як він розповідає про свої лекції для бушменів, прочитані в одному південноафриканському університеті в контексті обміну між чужоземною та європейською культурою: *"Звичайно, послуговувався англійською мовою, яка була в тому університеті мовою викладання. В основному я мав справу з місцевими викладачами, які розмовляли мовою африканс, та з їхніми асистентами, яких вони ж і вивчили. Асистенти мали познайомитись з європейською філософією і, зі свого боку, передати ці знання своїм студентам. Мене попрохали прочитати лекції на цю тематику, і я вирішив розповісти про завдання філософії.... Усі бушмени – люди дуже високого зросту й вирізняються особливою красою. Мене оточувала галерея облич, вирізьблених із еботонітового дерева. Але ті обличчя залишалися незворушними, хоч хай як я намагався дійти до слухачів зі своїм словом. Я був у відчаї. Як я мав далі розповідати їм про філософію, якщо я не бачив віддачі?.. І ось упродовж лекції мені на думку приходить рятівна ідея. Я якраз пояснював, що давньогрецька філософія розпочалася з Парменіда, який вважав, що "ніщо" у цьому світі не існує, а*

натомість маємо завжди буття ("щось"). Я тут зауважив: "Зрозумійте одне: "ніщо" – це "ні-що", тобто заперечення ідеї "щось". І одразу всі загомоніли один до одного: "Зрозумів? Зрозумів? "Ніщо" – це "ні-що". Їх вразив саме той мовний спалах. За якусь мить їм стало зрозуміло, що буття не зводиться до конкретних речей" [7, с. 192–193]. У наведеному фрагменті виразно простежуються такі аспекти педагогічної риторики як взаєморозуміння, переконання-вмовляння – і як результат "мовний спалах". Про останній Г.-Г. Гадамер пише, що в усіх нейтральних, цілком зрозумілих словах з прозорим значенням, які повсюдно вживаються співрозмовниками, може відбутися цей спалах. Німецький філософ порівнює його зі спалахом блискавки, маючи на увазі, що миттєва ясність від спалаху блискавки раптово робить світ сліпуче зрозумілим, і якщо навіть усе знову зануриться в глибоку пітьму, ми отримаємо мить, на яку завжди орієнтуватимемось і в якій пізнаватимемо щось із життя духу [7, с.192–194].

Сучасний досвід європейської педагогічної риторики багатоаспектний, умовно можна виділити такі тенденції: у французькій, італійській освіті особливий акцент у риторично-педагогічній діяльності ставиться на передаванні інформації за допомогою риторичних повідомлень, побудованих на основі поєднання різних знакових систем, з метою закріпити важливу з погляду педагога думку у свідомості слухача, пов'язати її з наявним досвідом особи. У німецькій освіті з 50–70 рр. ХХ ст. розвиток педагогічної риторики відбувається насамперед на основі ідей герменевтики, відповідно в системі риторично-педагогічних цілей важливе місце займає взаєморозуміння, переконання-вмовляння. Розвиток риторично-педагогічної діяльності в бельгійському освітньому просторі відбувається під особливим впливом теорії аргументації.

Загалом особливості розвитку новітньої педагогічної риторики у Європі закономірно значною мірою зумовлюються впливом, з одного боку, лінгвістичної неориторики, серед представників якої є французький філософ, професор **Ролан Барт** (1915–1980; "Риторика образу", 1964), професор Болонського університету **Умберто Еко** (1932–2016; "Відсутня структура. Вступ до семіології", 1968); а з іншого – аргументативної неориторики, започаткованої професором Брюссельського університету **Хаїмом Перельманом** (1912–1984), який у співавторстві з **Люсі Ольбрехт-Титекою** своє

бачення нової риторики виклав у праці "Нова риторика: Трактат з аргументації" (1958). Відповідно до сказаного мета риторично-педагогічної діяльності в контексті новітньої освіти передбачає, з одного боку, передачу інформації з використанням різних знакових систем, обговорення ціннісних уявлень на засадах принципу плюралізму думок, принципу мовленнєвої виразності, принципу розуміння смислів символіки, образів повідомлення, а з іншого – переконання, чого можна досягти лише в діалозі, під час ефективного спілкування.

Відповідно до сказаного узагальнимо особливості становлення й розвитку педагогічної риторики в різні періоди європейської культури та освіти, які історично накладалися один на одного, – хронологічні межі приблизні (див. табл. 1).

Таблиця 1

Європейський досвід педагогічної риторики

№	Історичний період	Педагогі-ритори	Особливості педагогічної риторики
1.	Класичний період Давньої Греції (V ст. до н.е. – II ст. до н.е.)	Протагор, Горгій, Ісократ, Сократ, Платон та ін.	<p>Мета <i>вчителів-софістів</i> – навчити учнів говорити добре й переконливо для успішного досягнення власних суспільно-політичних цілей, незважаючи на істинність думок. Педагогічна риторика софістів виявлялася у виголошенні довгих і прекрасних промов перед учнями та у веденні диспутів з вихованцями. Для впливу на вихованців, удосконалення їх, розвитку мовомислення учнів софісти використовували софізми, контрверсію, агональну риторику та ін.</p> <p>Мета <i>вчителів-діалектиків</i> – допомогти учасникам навчально-виховного діалогу знайти істину, навчити учнів говорити переконливо, впливати на людей словом, яке несе істину, добро. В учителів-діалектиків основним способом навчального дискурсу була евристична бесіда. Діалектики стисло й зі знанням справи відповідали на запитання учнів, доступно, ясно, переконливо подавали основний матеріал.</p>
2.	Період імперії Давнього Риму (I ст. до н.е. – V ст. н.е.)	Марк Квінтіліан, Децім Авсоній, Тіберій Мінервій, Аттій Патера, Аттій Дельфідій та ін.	<p>Мета вчителя-ритора – навчити учнів добре говорити. Його завдання – гармонізувати навчальний діалог, виявити повагу до співрозмовника, забезпечити естетичний вплив на слухачів. Основне для педагога-ритора – майстерність стилістики, красномовність.</p>
3.	Середньовіччя (V ст. – XV ст.)	Алкуїн Йоркський, П'єр Абеляр, Вінсент із Бове та ін.	<p>Мета вчителя-ритора – викликати релігійні враження в учнів, причарувати солодкими, вишуканими словами, допомогти пізнати істину, а істина – це Бог. Мав місце релігійно-догматичний характер красномовства вчителя. Риторико-</p>

			<p>педагогічна діяльність базувалася на схоластичному знанні, не орієнтувалася на розвиток самостійної вільної думки.</p> <p>Зародилося університетське красномовство, в університетах розвивалися такі жанри педагогічного красномовства, як лекції, диспути, а також листування, риторика педагогів поєднувала релігію і науку.</p> <p>Викладання в школах велося латиною. З XIV століття європейські школи почали переходити на викладання національною мовою.</p>
4.	Відродження (XV ст. – поч. XVII ст.)	Ян Гус, Вікторіно да Фельтре, Філіп Меланхтон та ін.	<p>Мета педагогів-риторів – розвивати учня шляхом відродження античного риторичного ідеалу, донести інформацію, пробудити думку, спонукати до діалогу, переконати. Як гуманісти-просвітники вони возвеличували вільну людину за допомогою красномовства.</p> <p>Риторика публічних виступів учителів, професорів мала літературно-поетичну основу. Почали виразно окреслюватися національні мовні ознаки педагогічного красномовства.</p>
5.	Новий час (XVII ст. – поч. XX ст.)	Ян Коменський, Бернар Ламі, Франсуа Фенелон, Матей Сарбевський та ін.	<p>Мета педагога-ритора – удосконалення особистості шляхом пропагування наукового знання й переконання співрозмовника. Вишукане красномовство кращих педагогів підпорядковувалося розвивальним цілям навчання засобами рідної мови. Риторична комунікація в навчальних закладах стала будуватися на літературній національно-мовній основі.</p>
6.	Новітній період (XX ст. – до сьогодні)	Ролан Барт, Умберто Еко, Ганс-Георг Гадамер, Хаїм Перельман та ін.	<p>Мета педагога-ритора – донести інформацію ефективними способами з урахуванням розвивальних цілей навчання, вплинути на співрозмовника (аудиторію), переконати під час діалогу. Характерними ознаками педагогічної риторики є символуотворювальна діяльність, метафоризація, мовленнєва взаємодія в педагогічному дискурсі, сторітелінг, використання комп'ютерної презентації та ін.</p>

Осмислення давнього та новітнього історичного досвіду красномовства крізь призму педагогічної риторики як основи розвивального освітнього середовища свідчить, що на базі ідей класичної риторики, яка має античне коріння, і європейської гуманістичної філософії освіти визначилися принципи педагогічної риторики, серед них пріоритетними є такі: розвиток думки суб'єктів навчання в їхньому мовленні, гармонійне спілкування вчителя й учнів, домінування діалогічного мовлення над монологічним у педагогічному дискурсі, навчальний евристичний діалог як необхідна умова пошуку й пізнання істини в ситуаціях суб'єкт-суб'єктної

взаємодії, духовно-інтелектуальне вдосконалення учнів засобами педагогічного красномовства.

Список використаних джерел

1. *Абеляр Петр*. История моих бедствий / Петр Абеляр ; [пер. с лат. С.С. Неретиной ; примеч. С.С. Неретиной ; послесловие С.С. Неретиной]. – М. : ИФРАН, 2011. – 125 с.
2. *Авсоний*. Стихотворения / Авсоний ; изд. подгот. М. А. Гаспаров ; отв. ред. С. С. Аверинцев. – М. : Наука, 1993. – 356 с.
3. *Алкуин*. Риторика. Диалог мудрейшего короля Карла и Альбина, учителя, о риторике и добродетелях / Алкуин ; [пер. П. А. Рубцовой] // Проблемы литературной теории в Византии и латинском средневековье. – М. : Наука, 1986. – С.191–236.
4. *Аннушкин В. И.* Первая русская «Риторика» (Из истории риторической мысли) / В. И. Аннушкин. – М. : Знание 1989. – 64 с.
5. *Аристотель*. http://library.kemguki.ru/cgi-bin/irbis64r_15/cgiirbis_64.exe?LNG=&Z21ID=&I21DBN=KEMGIK&P21DBN=KEMGIK&S21STN=1&S21REF=5&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=10&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=M=&S21STR= Поэтика. Риторика / Аристотель ; [пер. с греч., вступ. ст. С. Ю. Трохачева] ; под ред. А. Балакиной. – СПб. : Азбука, 2000. – 348 с.
6. *Болгова А. М.* Хорикий из Газы: античная риторика как форма для византийской школы / А. М. Болгова // Научные ведомости БелГУ. История. Политология. Экономика. Информатика. – Белгород, 2011. – № 1 (96). – Вып. 17. – С. 48–53.
7. *Гадамер Ханс-Георг*. Герменевтика і поетика : [вибрані твори] / Ханс-Георг Гадамер; пер. з нім. – К. : Юніверс, 2001. – 288 с.
8. *Гумбольдт В.* Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт ; за ред. проф. Г. В. Рамишвили. – М. : Прогресс, 1984. – 397 с.
9. *Эко У.* Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У. Эко ; [пер. с итал. А. Погоняйло и В. Резник]. – СПб. : Петрополис, 1998. – 432 с.
10. *Квинтилиан М. Ф.* Риторические наставления / М. Ф. Квинтилиан ; [пер. с лат. А. Никольского] : в 12 кн. [Электронный ресурс]. – Ч. 1–2. – СПб, 1834. – Режим доступа: <http://ancientrome.ru/antlitr>
11. *Колотилова Н. А.* Риторика : [навч. посібник] / Н. А. Колотилова. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 232 с.
12. *Кондаков Н. И.* Логический словарь / Н. И. Кондаков. – М. : Наука, 1971. – 656 с.
13. *Кошанский Н. Ф.* Общая риторика / Н. Ф. Кошанский ; [4-е изд.]. – СПб., 1836. – 130 с.
14. *Ломоносов М. В.* Краткое руководство к красноречию. Кн. 1 : Риторика, показующая общие правила обою красноречия, то есть оратории и поэзии, сочиненная в пользу любящих словесные науки / М. В. Ломоносов // Ломоносов М. В. Собрание сочинений : в 3-х частях. – СПб. : Тип. Императорской Российской Академии. – 1840. – Часть III. – С. 31–342.
15. *Михальская А. К.* Педагогическая риторика: история и теория : [учеб. пособ.] / А. К. Михальская. – М. : Академия, 1998. – 432 с.
16. *Монтень М.* Опыты : [сборник эссе] / М. Монтень : в 3 кн.; кн. 1 и 2. – Мн. : Попудри, 2004. – 832 с.
17. *Огієнко І.* Українська культура / Іван Огієнко ; [репринтне відтворення видання 1918 року]. – К. : Абрис, 1991. – 272 с.
18. *Платон*. Діалоги / Платон ; [пер. з давньогрецької] ; передмова В. В. Шкоди, Г. М. Куц. – Х. : Фоліо, 2008. – 349 с.

19. *Ревякина Н. В.* Итальянский гуманист и педагог Витторино да Фельтре в свидетельствах учеников и современников / Н. В. Ревякина. – М. – Берлин : Директ-Медиа, 2015. – 413 с.
20. *Русская риторика* : [хрестоматия] / авт.-сост. Л. К. Граудина. – М. : Просвещение, 1996. – 559 с.
21. *Сазонова Л. И.* Литературная культура России. Раннее Новое время / Л. И. Сазонова. – М. : Языки славянских культур, 2006. – 896 с.
22. *Сагач Г. М.* Риторика : [навч. посібник] ; вид. 2-е, перероб. / Г. М. Сагач. – К. : Ін Юре, 2000. – 568 с.
23. *Севальников А. Ю.* Социально-философский смысл учения Филиппа Меланхтона / А. Ю. Севальников // Вестник Московского лингвистического университета. – 2012. – № 11. – С. 151–162.